

Марчило Лариса Миколаївна,
доцент кафедри української мови
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова, кандидат
філологічних наук, доцент

Щербань Наталія Петрівна,
учитель української мови та літератури
Академічного ліцею імені Володимира
Мельника Обухівської міської ради
Київської області

З ІСТОРІЇ ЛЕКСЕМИ *ДАТОК*

Пам'ятки староукраїнської мови дають цікавий матеріал для дослідження питань становлення та динаміки лексичного складу української мови, формування лексичних одиниць, необхідних для вираження важливих понять із різних сфер матеріального і духовного життя суспільства.

У пам'ятці актової мови «Волинські грамоти XVI ст.» зафіксовані лексичні одиниці різних тематичних груп. На окрему увагу дослідників заслуговують такі лексеми, які в сучасній українській літературній мові належать до пасивної лексики. На сучасному етапі розвитку мови вони вживаються рідко і можуть мати вже інше значення, що в словниках позначають ремаркою «застаріле».

У двох актових документах, складених 1567 року, перший з яких є привілковим записом Лавріна Оранського, а другий – підтвердженням його батька Семена Оранського, зафіксована лексема *датокъ* (*дагькъ*): *За которою па(н)ною, до(ч)кою своєю па(н)ною Ма(р)єю, з ласки и да(н)а та(к) его мл(с)ти самого, яко и ма(л)жо(н)ки его датку взалъ есми досы(т) немало, то есть готовы(х) грше(и) злота, сре(б)ра, перель, шать, конє(и), бы(д)ла, платъа белого // и и(н)ши(х) рече(и) та(к) много, яко*

чотыриста ко(н) грше(и) лито(в)ское монеты [2, с. 30]; за которою па(н)ною до(ч)кою пна Че(р)ньчицкого сы(н) мо(и) Ла(в)ри(н) з ласки и дан(а) та(к) его самого, яко и пнеє ма(л)же(н)ки его мл(с)ти да(т)ку вз(л) досы(т) немало, то єсть готовы(х) грше(и), золота, сребра, перель, шать, конє(и), бы(д)ла, пла(т)я бєлого и и(н)ши(х) рече(и) та(к) много, яко чотыриста копъ грше(и) лито(в)ское мониты, которы(и) дато(к) сы(н) мо(и) ѡземъши, з дому пна Че(р)ньчицкого до ру(к) свои(х) в домъ такъ мо(и) яко и сво(и) внесъ [2, с. 32].

Такі записи пов'язані з поширенням за середньовіччя у Литві та Польщі звичаєм, «за яким чоловік при одруженні записував жінці суму грошей, що дорівнювала вартості її посагу (привінок)» [2, с. 7]. Крім грошей, як видно з тексту документа, могли відписувати також коштовності, худобу, одяг та інші речі. Як зазначає історик О. Гуржій, привінок становив вартість п'яти «посагових» речей, які додавалися до приданого [3].

У староукраїнській мові слово **датокъ** належало до полісемантичних і мало такі значення: 'давання, дання', 'дар, дарунок', 'офіра, пожертвування', 'винагорода' (за працю), 'данина, податок', 'плата, оплата', 'підкуп, хабар', 'посаг, придане' [8, с. 190]. Найдавнішою (за матеріалами історичного словника) є його фіксація в тексті, написаному 1511 р.: *его мл(с)ть ...каза(л) ми тоє моє срѣбро бє(з) ка(ж)едого да(т)ку пѣнзєи выдати* (Острог) [там само]. У наведеному уривку воно вжите зі значенням 'давання, дання', а у вінових (чи привінкових) записах – в останньому з перелічених значень.

Лексема продовжує функціонувати в українській мові пізніше. Виявлені такі випадки у пам'ятках XVIII ст., зокрема епістолярного стилю: *Того ради се(р)дєчно коханому моему швагру и благодѣтелю обявляю<;>, что атаману нечипоровскому былъ о(т) мене пи(с)менній приказъ <,> дабы з козаковъ нечипоровски(х) ... всякіє общенародніє **датки** <,> и в*

посилки взималъ и употреблялъ <, >, о(т)данъ... [4, с. 88]. Слово у відповідному контексті позначає ‘повинність, податок’.

Фіксують слово **датокъ** і лексикографічні джерела. Зокрема, Павло Білецький-Носенко в «Словнику української мови» витлумачує його значення так: «**Датокъ** (и.с. м.р.), **датки** (мн. ч.) *Подать. Дань. Боръ, поборъ*» [1, с. 112]. Укладач у цій же статті для порівняння наводить інші лексеми: **дабала**, **подарунокъ**, **ралець**, **базаринка**.

У лексикографічній праці «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка лексема **даток** зафіксована зі значеннями: 1) «даяніє»; 2) «подаяніє» [5, с. 359]. Перше значення проілюстроване паремійною одиницею зі збірника фольклорних матеріалів Матвія Номиса («*Придаток не стоїть за даток*»), друге – прикладом «*Даток убогому вчинити*».

У «Словнику української мови» значення лексеми **даток** витлумачено як ‘Те, що підноситься як дар, пожертвування’ [7, с. 214], а в «Словнику синонімів української мови» слово входить до синонімічного ряду з домінантою **пожертва**, що позначає ‘дарунок, внесок у вигляді грошей або яких-небудь речей на користь якоїсь особи, установи’ [6, с. 286].

У сучасній українській літературній мові лексема вживається рідко, функціонує переважно в художній літературі, рідше – у текстах інших стилів, напр.: *Гуцульський звичай «Віддавати повницю» значить віддати молодій повну чарку горілки, налиту з її рук, при чім гість дає їй грошевий даток* (І. Франко); *У нових умовах село принишло, згорнулось равликом, давало все нові і нові датки* (У. Самчук); *Спасибі й за марки: ті люди, що захтять їх брати, муситимуть децю дати на українські цілі; воно, правда, даток буде дуже дрібний, а все ж потроху децю капатиме* (А. Кримський); *Зараз, наприклад, і церква, яка не виливає й не продає свічок, не проживе за ті «датки», які їм дають прихожани* (Газета «Україна молода»).

Слово відоме західно- та південнослов’янським мовам.

Отже, лексична система української літературної мови зберігає одиниці, які здавна в ній функціонували і зафіксовані в пам'ятках актової мови XVI-XVIII ст. На збереження чи втрату відповідних одиниць часто впливали позамовні чинники, що пов'язано зі змінами в житті суспільства. Історія лексеми **даток** демонструє процес переходу до пасивної лексики і засвідчує складні процеси формування лексико-семантичної системи української мови на різних етапах її розвитку.

Список використаних джерел

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. Київ, 1966. 424 с.
2. Волинські грамоти XVI ст. Упорядники В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. Київ, 1995. 248 с.
3. Гуржій О. І. Віно. *Енциклопедія історії України*. Т.1: А–В. Київ, 2003. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Vino>
4. Приватні листи XVIII ст. Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. Київ. 176 с.
5. Словарь української мови. Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: у 4-х т. Т. 1: А–Ж. Київ, 1996. 496 с.
6. Словник синонімів української мови: у 2 т. Ред.: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. Т. 2: О–Я. Київ, 2000. 960 с.
7. Словник української мови: в 11 т. Т. 2: Г–Ж. Київ, 1971. 550 с.
8. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. Вип. 7: Г–Д. Львів, 2000. 256 с.